

О. П. МАСЮК

Запорізький національний університет

ORCID: 0000-0003-3853-5863

О. В. ЗАЙКА

Запорізький національний університет

ORCID: 0000-0002-1931-5091

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЮ БЕЗПЕКОЮ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Втрата основних складових виробництва харчової продукції в Україні внаслідок війни веде до підвищення імовірності голоду та погіршення якості харчування населення. В ході російсько-української війни постраждали виробники та споживачі сільськогосподарської продукції і тваринництва. В умовах глобального світу ця проблема торкається як України, так і закордонних покупців її продукції у цій сфері. Зазвичай держава має традиційний протекціоністський набір заходів для забезпечення продовольчої безпеки, але сьогодні потрібні інноваційні рішення як в публічному управлінні, так і в організації господарювання.

Метою нашої наукової роботи є визначення основних напрямків публічного управління продовольчої безпекою в Україні під час війни та після її завершення, аналіз трендів у розвитку продовольчої безпеки на національному рівні, а також визначення оптимальних моделей суспільно-державних відносин для даної сфери.

В рамках проведеної дослідницької роботи було зроблено висновок, що в якості основних трендів публічного управління продовольчою безпекою в Україні під час війни можна виділити перехід від вибіркового протекціонізму до підтримки самоорганізації виробників продовольства, а також створення умов для розвитку державно-приватного партнерства на рівні «держава – малий бізнес – міжнародні організації». При цьому, вагомими завданнями в цій сфері залишаються розвиток системи управління продовольчою безпекою на рівні органів місцевого самоврядування та якісна інформаційна робота з населенням для запобігання паніки з приводу потенційної нестачі харчів.

У підсумку варто підкреслити важливість модернізації публічного управління продовольчою безпекою у вигляді залучення системи супутникового спостереження та цифрових обрахунків для прийняття важливих державних рішень у цій сфері. Паралельно необхідно підтримувати впровадження цифрових інновацій для сільського господарства та тваринництва, а також для споживачів їх продукції, щоб покращити якість та безпечність даного господарчого циклу в цілому.

Ключові слова: публічне управління, продовольча безпека, російсько-українська війна, державно-приватне партнерство, прецизійне сільське господарство, тваринництво, самоорганізація, цифрові інновації.

O. P. MASIUK

Zaporizhzhya National University

ORCID: 0000-0003-3853-5863

O. V. ZAIKA

Zaporizhzhya National University

ORCID: 0000-0002-1931-5091

PUBLIC ADMINISTRATION OF FOOD SECURITY IN UKRAINE DURING THE WAR

The loss of the main components of food production in Ukraine as a result of the war leads to an increase in the probability of famine and a deterioration in the quality of the population's nutrition. During the Russian-Ukrainian war, producers and consumers of agricultural products and livestock were affected. In the conditions of the global world, this problem affects both Ukraine and foreign buyers of its products in this area. The national state has a traditional protective set of measures to ensure food security, but today innovative solutions are needed both in public administration and in the organization of the economy.

The purpose of our scientific work is to determine the main directions of the state management of food security of Ukraine in the conditions of war, to analyze the trends in the development of food security at the national level, as well as to determine the optimal models of state-state relations for this area.

As part of the research work, it was concluded that the main trends of public management of food security in Ukraine during the war could be identified as the transition from selective protectionism to the support of self-organization of food producers. As well as the main trends include the creation of conditions for the development of public-private partnership at the level of "state – small business – international organizations". At the same time, important tasks in this area remain the development of the food security management system at the level of local self-government bodies and high-quality information work with the population to prevent panic over a potential food shortage.

In conclusion, it is important to emphasize the importance of modernizing the public management of food security in the form of the involvement of a satellite surveillance system and digital calculations for making important state

decisions in this area. At the same time, it is necessary to support the implementation of digital innovations for agriculture and animal husbandry, as well as for consumers of their products, in order to improve the quality and safety of this economic cycle as a whole.

Key words: public administration, food security, Russian-Ukrainian war, public-private partnership, precision agriculture, animal husbandry, self-organization, digital innovations.

Постановка проблеми

Продовольча безпека – це не просто стан забезпечення харчових потреб населення, а й фундамент для суспільно-державних відносин, тривалості життя громадян, здоров'я нації та збереження потенціалу країни. Якщо раніше країни хвилювались за забезпечення високих стандартів харчування, то сьогодні основна увага прикута до подолання світового голоду, викликаного російсько-українською війною.

З іншого боку, сама Україна опинилась в стані, де голод є достатньо реальною перспективою. Знищення плодючих земель, неможливість повноцінно відновити сільськогосподарський цикл, знищення зерносховищ, мобілізація працівників села призвели до того, що Україна втратила можливість «прогодувати» себе самостійно. Тобто, наша країна зіткнулась з новим голодомором, який є частиною військового злочину наших ворогів. Отже, виявлення перспективних напрямків публічного управління продовольчою безпекою в Україні під час війни є практично актуальною темою для науково-дослідницької роботи.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Варто вказати на те, що поставлена проблема є масштабною та охоплює багато сфер функціонування українського суспільства та всього світу. По-перше, доцільно підкреслити значення статистичних спостережень ООН [14] та Державної служби статистики України [4; 6], які ілюструють зміни тенденцій у виробництві та споживанні продуктів харчування. По-друге, проаналізувати національне правове поле, яке дає загальне уявлення про діючих та перспективних суб'єктів у сфері забезпечення продовольчої безпеки [9; 10]. По-третє, необхідно звернути увагу на дослідженні продовольча безпека такими істориками, юристами, дипломатами та економістами, як О. Гойчук [2], І. Іртищева, Л. Рогатіна, О. Ільницька [3], З. Коваль [5], Д. Кулеба [7], П. Кулинич [8], Н. Родінова, А. Дергач, Г. Гудзь [11]. Ці дослідження розкривають потенційні небезпеки та горизонту пошуку збалансованого обігу продуктами рослинництва й тваринництва в нашій країні в умовах війни.

Формулювання мети дослідження.

Метою нашої дослідницької роботи є визначення основних напрямків публічного управління продовольчої безпекою в Україні під час війни та після її завершення, аналіз трендів у розвитку продовольчої безпеки на національному рівні, а також визначення оптимальних моделей суспільно-державних відносин для даної сфери.

Виклад основного матеріалу

Для розуміння глибини проблеми необхідно звернутись до першоджерел. Перших, хто замислився над значенням продовольчої безпеки був біблійний Йосип у Єгипті. Так, у Книзі Буття наведено слова Йосипа до фараона: «Сім корів гарних, це сім років; сім колосків добрих, це сім років: сон один. Сім корів охлялих і худих, що вийшли після них – це сім років. Також сім колосків виснажених і висушених східним вітром – це сім років голоду» [1, с. 46]. З наведеної інформації можна зробити два висновки. По-перше, циклічність розвитку економіки була відома ще до К. Жюльєра та М. Кондратьєва. По-друге, продовольча безпека завжди потребувала належного державного управління, яке б спиралось на осмислене відношення до господарської діяльності.

Для чіткого розуміння сфери дослідження окреслимо робоче поняття. У цьому випадку об'єктом управління постає продовольча безпека, яка на думку О. Гойчук спрямована на «...формування сталого, конкурентоспроможного та ефективного агропромислового виробництва з метою найбільш повного забезпечення продовольчих потреб населення на основі розширення платоспроможного попиту на продукти харчування» [2, с. 12]. Тобто у фундамент вказаного визначення безпеки покладена підтримка процесів виробництва та споживання продовольства, які б відповідали потребам громадян.

Аналізуючи світову статистику продовольчої безпеки, авторський колектив побачив, що, незважаючи на нові виклики для забезпечення існування людини після початку російсько-української війни, логіка розуміння цього виду безпеки залишилась на жаль незмінною та стосується основного циклу господарювання. Водночас, на нашу думку окрім доступності продовольства варто ще звернути увагу на складність його виробництва та зберігання в небезпечних та непридатних для цього умовах.

Отже, в якості публічного управління продовольчою безпекою можна назвати вид управління суспільно-державними відносинами, який орієнтовано на збереження здоров'я нації через підтримку виробництва, збереження та споживання продуктів харчування у будь-яких умовах.

Розмірковуючи над продовольчою безпекою в Україні під час війни варто виділити дві її складові: зовнішню та внутрішню безпеки. Вони залежать від збалансованості суб'єкт-суб'єктної взаємодії у глобальному харчовому секторі. Україна як завжди надає перевагу зовнішнім партнерам при розбудові господарських відносин. Д. Кулеба перед самим початком війни на Комітеті зі всесвітньої продовольчої безпеки ООН на його 47-й сесії у Римі

зауважував: «Україна вже є гарантом продовольчої безпеки у багатьох країнах світу завдяки традиційно потужному продовольчому експорту. Вхідження до Комітету зі всесвітньої продовольчої безпеки ООН надає нашій державі додаткові можливості впливу на глобальну продовольчу політику. Україна надалі зміцнює роль гаранта світової продовольчої безпеки» [7]. Чим він взяв на українську державу зобов'язання підтримувати продовольчу безпеку у проблемних регіонах світу. Варто сказати, що на жаль і під час війни внутрішня продовольча безпека в цій сфері є пріоритетом, перш за все, міжнародних некомерційних організацій, а вже після цього органів влади країни.

Крім того, щодо зовнішньої продовольчої безпеки, то органи державної влади мають контролювати за допомогою дозвільною системи дотримання національних інтересів суб'єктами господарювання. Так, дослідження Н. Родінової, А. Дергач, Г. Гудзь показали, що у 2021 році Україна продавала пшеницю Нідерландам, які були активним противником євроінтеграції нашої країни. Також активними споживачами нашої пшениці були Китай та Іран, які тримають доволі умовний нейтралітет у російсько-українській війні [11]. Відповідно, зовнішня продовольча безпека має спиратись на національні інтереси, як на геополітичному, так і на гео економічному рівні. Тобто, не варто підтримувати продовольством того, хто не підтримує мир та гармонійний розвиток країни.

Основним інструментом внутрішньої продовольчої безпеки є централізована державна систем накопичення життєво важливих ресурсів, які мають використовуватись у екстрених ситуація – Державне агентство резерву України. Частина друга статті першої Закону України «Про державний матеріальний резерв» відносить завдань цього закладу і: «...запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави» [9]. Достатньо просто зазирнути у засоби масової інформації в Україні за 2022 рік, щоб зрозуміти, що ця структура не впоралась із забезпеченням продовольчої безпеки і це питання закрили міжнародні благодійні організації, волонтери та бізнес.

Виходом із ситуації є перехід на засади публічного управління продовольчою безпекою в країні, передання цього питання у відповідальність органів місцевого самоврядування. Вони мають сформулювати власні продукто-ві резерви та слідкувати за їх збереження. Це підвищить не тільки відповідальність, а й суб'єктність громад.

Для розуміння стану продовольчої безпеки, варто порівняти українські та європейські показники. Звернемось до індексу глобальної продовольчої безпеки, де Україна у 2022 році посіла 26 місце із 26 країн Європи [13].

Таблиця 1

Показники продовольчої безпеки в Україні та Європі у 2022 рік

№ з/п	Фактор	Європа	Україна
		Бали	
1	Продовольча безпека середовища	74,8	57,9
2	Доступність продовольства.	87,2	66,6
3	Наявність продовольства.	64,9	48,1
4	Якість і безпека продовольства.	80,2	71,3
5	Стійкість і адаптація до змін клімату та безпеки.	63,7	43,5

Дивлячись на ці показники, можна побачити об'єктивні чинники – вплив війни на матеріальне положення громадян, погіршення екології в наслідок бойових дій та небезпека для продовольчого циклу. Проте, у цій таблиці можна побачити недоліки і у сфері публічного управління – це контроль якості продовольства та організація соціально-політичної стійкості до майбутніх змін.

Повернемось до виробників. Менеджмент нашої країни знаходиться в управлінській парадигмі минулих століть, яка передбачає пошук балансу між централізацією та децентралізацією як на рівні всієї країни, так і в продовольчій галузі.

В якості двох базових завдання публічного управління у цій сфері можна визначити збільшення пропозиції, а також демонополізацію ринку, що дасть належне забезпечення населення продовольством. Аналіз кількості підприємств і фізичних осіб підприємців у сфері сільського господарства та природних ресурсів до початку повномасштабної російсько-української війни [4] показує чітку тенденцію на укрупнення господарств, які впливають на безпеку країни в даній галузі.

На цьому графіку бачимо перехід виробників та зберігачів продовольства до статусу монополій, які поглинають малий бізнес. На якомусь етапі вони стануть більш впливовими, ніж органи державної влади, що може стати проблемою для продовольчої безпеки країни.

Нестандартною спробою вирішення цієї ситуації державною владою є виділення земельних ділянок ветеранам АТО [10]. З одного боку, ці землевласники завжди підтримують країну продовольством у скрутний час. З іншого боку, поєднання військових та фермерських практик потребує додаткових знань та ефективної співпраці із наявними представниками цієї галузі. Тобто, питання про збалансованість ринку землі та гармонійну співпрацю землевласників стоїть доволі гостро. Для його розв'язання необхідно вже зараз створити нові управлінські механізми, які після війни змогли б в рамках антимонопольної діяльності забезпечити продовольчу безпеку країни на цьому рівні.

Звернемо увагу на розвиток тваринництва до початку пандемії COVID-19 та активної фази російсько-української війни. Аналіз інформації із статистичного щорічника [6] показує, що приблизно з 2010 року в Україні прослідковується тенденція переходу від самостійного вирощування тварин до організації великих підприємств у цій сфері. У більшій мірі це пов'язано зі здороженням кормів і збільшенням логістичних витрат, що унеможливило тваринництво на побутовому рівні.

Графік 1

Графік 2

На відміну від важкої та легкої промисловості, штучне збільшення обсягів виробництва в цій сфері негативно діє на безпечність продукції та сектору в цілому. Гонитві за здешевленням добрив і кормів згубно впливають на кінцевого споживача, погіршуючи здоров'я населення.

Крім того, руйнація великих птахофабрик під час російсько-української війни призвела до значного подорожчання продукції, яка стала недоступною для незаможної частини населення країни. Якби виробництво було децентралізовано по декількох областях, то руйнація одного з підприємств завдала б меншої шкоди населенню.

Перейдемо до психології продовольчої безпеки, яка надзвичайно важлива для виживання населення в умовах війни. Аналізуючи радянську модель управління у вигляді терору голодом, З. Коваль, наполягає на тому, що пост-геноцидна травма тяжіє над українським суспільством [5, с. 21]. Водночас, маючи попередній досвід голодомору, українські підприємці під час війни взяли на себе додаткову відповідальність та ділилися базовими продуктами харчування зі своїми громадами, щоб не повторити цю ситуацію знов у теперішньому.

Як приклад, ситуація у Запоріжжі, де: «Розважальний комплекс «Белуга» у мирні часи збирав тисячі відвідувачів на гастрономічних фестивалях, а сьогодні ж долучився до наближення перемоги. У закладі готують обіди для вимушених переселенців та запорізьких захисників – армії, тероборони, поліції, рятувальників, служби безпеки. Щодня понад 3 тисячі порцій» [12]. Подібні випадки по всій країні стали не тільки підтвердженням народження

комерційного учасника соціального партнерства, а й фактом появи нових суб'єктів із забезпечення продовольчої безпеки на рівні переробки та споживання харчів.

Чинна міська влада має підтримувати цю ініціативу підприємців, щоб утворити асоціації фермерів та представників харчової галузі, які несуть відповідальність перед своїми громадами. Тобто, в Україні замість лінії конфронтації «держава – селяни – переробники продукції» має народитись клас самодостатніх господарників, які здатні впливати на покращення продовольчої безпеки в країні.

В Україні довгий час існувала протекціоністська модель публічного управління, яка передбачала пільгову підтримку виробництва та споживання харчів. При цьому, сільське господарство та тваринництво настільки звикло до подібної підтримки, що утворився певний шаблон і у розумінні публічного управління в цій сфері. Так, І. Іртищева, Л. Рогатіної, О. Льницька проводить ґрунтовний аналіз продовольчої безпеки на національному рівні. Як підсумок, «захист сільгоспвиробника» [3, с. 7]. Сьогодні в умовах війни ця підтримка вкрай важлива як з боку держави, так і міжнародних організацій.

Проте, передачі посівних матеріалів та матеріальної допомоги недостатньо. Потрібне державно-приватне партнерство на національному та міжнародному рівні. Водночас, держава має вирішувати інші нагальні питання, а закордонні сільгоспвиробники та підприємства з тваринництва не готові ризикувати.

Іншим суперечливим напрямком державного управління у сфері продовольчої безпеки у перші роки української незалежності була фіксація цін на державну закупівлю зерна та продукти першої необхідності. В цьому випадку замість обмеження виробництва, необхідно було стимулювати купівельну спроможність населення за рахунок всебічного розвитку ринку праці. Тобто, система публічного управління може використовувати не тільки бюрократичні, а й ринкові інструменти, які посилюють суб'єктність виробників та споживачів харчової продукції.

У нашому світі так склалось, що війна – це не тільки шлях руйнувань та страждань, а й шлях інновацій. Вагомою складовою успішної війни є ефективне спостереження, яке дає військовим можливість відносно безпечного маневру. Так само технологічне спостереження у майбутньому стане основою для реалізації продовольчої безпеки в Україні.

Ще у 2020 році у звіті ООН про розвиток сільського господарства йшла мова про необхідність впровадження: «...прецизійного сільського господарства, де для вирощування сільськогосподарських культур та оптимізації використання робочої сили, добрив, пестицидів і водних ресурсів необхідно застосовувати супутникові системи позиціонування та дистанційне зондування» [14]. У наявних умовах супутникове спостереження важливе не тільки для прецизійного сільського господарства, а й для спостереження за ворогом та збереженням врожаю.

Варто зауважити, що зручний та модерний обмін інформацією важливий не тільки для повноцінного використання землі та обліку тварин, але й для своєчасного прийняття державних рішень відносно продовольчої безпеки. П. Кулинич зауважує: «Прийняття рішень, які стосуються управління окремими територіями, потребує аналізу геопросторових даних та їх інтегрованого опрацювання» [8, с. 246-247]. Відтак, одним з головних завдань для публічного управління у майбутньому є створення ефективної, безпечної та доступної мережі доступу до інформації, яка б дозволила покращити виробництво та споживання харчової продукції без шкоди для національних інтересів.

Озираючись на отримані результати дослідження можна побачити, що більшість напрямків державної політики та публічного управління у сфері продовольчої безпеки спрямовані на вибірковий протекціонізм, який реалізується через патерналістських інструментів впливу на виробничі процеси в галузі. В умовах війни це дуже доречний захід, але розуміння майбутнього дає стимул для розвитку інновацій у цій сфері, які можуть використовувати і військовий досвід супутникового спостереження та цифрових обчислень.

Висновки

Наявна система публічного управління продовольчою безпекою в Україні складалась як сукупність заходів із протекціоністської підтримки сільгоспвиробників та організації пільгового споживання їх продукції. Побудова перспективної моделі продовольчої безпеки для подолання наслідків війни вимагає розвитку суб'єктності як з боку виробників, так і з боку споживачів харчів. Ця суб'єктивність має орієнтуватись на зв'язку «відповідальний виробник – економічно активний споживач», яка має сформуватись в рамках державно-приватного партнерства.

При роботі із системою публічного управління продовольчою безпекою в умовах війни варто враховувати психологію учасників господарчого циклу, тому ще без неї не можливо побудувати ефективне адміністрування в цій сфері. Війна стала поштовхом для опрацювання травми від голодомору 1932–1933 років з боку виробників продовольства, що зробило їх відповідальними помічниками для інших членів громади та країни в цілому. Цим було подолано тенденцію на укрупнення та монополізацію виробництва, яка спостерігалась протягом останніх десяти років та загрожувала внутрішній безпеці країни.

Проте, цей виклик загострив панічні настрої населення щодо нестачі харчів, що поставило питання про нові напрямки інформації роботи на державному та муніципальному рівні. Тобто, держава у обох випадках має бути помічником та провідником суспільства.

Війна загощила та осучаснила питання про необхідність модернізації та впровадження технічних та цифрових інновацій у сільському господарстві та тваринництві, що стало не просто нагальною потребою, а й засобом

для виживання країни в майбутньому. Відтак, цифровізація продовольчої безпеки обов'язково має потрапити і у поле зору Міністерства цифрової трансформації, щоб створити належну та стійку перспективу для практичного існування продовольчого циклу в Україні.

Список використаної літератури

1. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту. Київ : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви, 2004. 1403 с.
2. Гойчук О. І. Продовольча безпека : теорія, методологія, проблеми: автореф. дис. ... д-ра. екон. наук : 08.07.02. Миколаїв, 2004. 427 с.
3. Іртищева І. О., Рогатіна Л. П., Ільницька О. С. Продовольча безпека – важливий елемент економічної та національної безпеки. *Агросвіт* № 22. 2020. С. 3-8. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.22.3 (Дата звернення 17.12.2022).
4. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення 13.12.2020).
5. Коваль З. В. Терор голодом як злочинний управлінський засіб злому психологічної стійкості українського народу. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. ОРІДУ НАДУ. Одеса, 2014. Вип 1 (57). С. 19-24.
6. Комплексні статистичні публікації. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm (Дата звернення 26.12.2022).
7. Кулеба Д. Україна зміцнює роль гаранта світової продовольчої безпеки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-ukrayina-zmicnyuye-rol-garanta-svitovoyi-prodovolchoyi-bezpeki> (Дата звернення 28.12.2022).
8. Кулинич П. Ф. Завершення земельної реформи в Україні: правові проблеми. *Правова держава. Випуск 31*. Київ : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 232-241. DOI: 10.33663/0869-2491-2020-31-232-241 (Дата звернення 30.12.2022).
9. Про Державний резерв України: Закон України № 51/97-ВР від 24.01.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/97-%D0%B2%D1%80/print> (Дата звернення 30.12.2022).
10. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України № 3551-ХІІ від 22.10.1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print> (Дата звернення 30.12.2022).
11. Родінова Н., Дергач А., Гудзь Г. Світова продовольча криза як наслідок російсько-української війни. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-25> (Дата звернення 30.12.2022).
12. Телеканал TV5. У Запоріжжі розважальний комплекс перетворився на волонтерський штаб: як та кому допомагають. <https://tv5.zp.ua/news/u-zaporizhzi-rozvezhalnij-kompleks-peretvorivsja-na-volonterskij-shtab-jak-ta-komu-dopomogajut/> (Дата звернення 30.12.2022).
13. Global Food Security Index Ukraine 2022. URL: https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/reports/Economist_Impact_GFSI_2022_Ukraine_country_report_Sep_2022.pdf (Дата звернення 29.12.2022).
14. The State of Agricultural Commodity Markets 2020. Agricultural Markets and Sustainable Development : Global value chains, smallholder farmers and digital innovations. URL: <http://www.fao.org/publications/soco/en/> (Дата звернення 13.12.2022).

References

1. Bibliia. Knyhy sviashchennoho pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. Kyiv : Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 2004. 1403 p.
2. Hoichuk O.I. Prodovolcha bezpeka : teoriia, metodolohiia, problemy: avtoref. dys. ... d-ra. ekon. nauk : 08.07.02. Mykolaiv, 2004. 427 p.
3. Irtyshcheva I. O., Rohatina L. P., Ilynska O. S. Prodovolcha bezpeka – vazhlyvyi element ekonomichnoi ta natsionalnoi bezpeky. *Ahrosvit* № 22. 2020. P. 3-8. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.22.3 (Data zvernennia 17.12.2022).
4. Kilkist subiektiv hospodariuvannia za vydamy ekonomichnoi diialnosti. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Data zvernennia 13.12.2020).
5. Koval Z.V. Teror holodom yak zlochynnyi upravlinskyi zasib zlomu psykhologichnoi stiikosti ukrainskoho narodu. *Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnia* : zb. nauk. pr. ORIDU NADU. Odesa, 2014. Vyp 1 (57). P. 19-24.
6. Kompleksni statystychni publikatsii. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm (Data zvernennia 26.12.2022).
7. Kuleba D. Ukraina zmitsniuie rol haranta svitovoi prodovolchoi bezpeky. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-ukrayina-zmicnyuye-rol-garanta-svitovoyi-prodovolchoyi-bezpeki> (Data zvernennia 28.12.2022).
8. Kulynych P. F. Zavershennia zemelnoi reformy v Ukraini: pravovi problemy. *Pravova derzhava*. Vypusk 31. Kyiv : In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 232-241. DOI: 10.33663/0869-2491-2020-31-232-241 (Data zvernennia 30.12.2022).
9. Pro Derzhavnyi rezerv Ukrainy: Zakon Ukrainy № 51/97-VR vid 24.01.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/97-%D0%B2%D1%80/print> (Data zvernennia 30.12.2022).

10. Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu: Zakon Ukrainy № 3551-XII vid 22.10.1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print> (Data zvernennia 30.12.2022).

11. Rodinova N., Derhach A., Hudz H. Svitova prodovolcha kryza yak naslidok rosiisko-ukrainskoi viiny. *Ekonomika ta suspilstvo*. 2022. № 40. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-25> (Data zvernennia 30.12.2022).

12. Telekanal TV5. U Zaporizhzhii rozvazhalnyi kompleks peretvoryvsia na volonterskyi shtab: yak ta komu dopomahaiut. <https://tv5.zp.ua/news/u-zaporizhzhii-rozvazhalnij-kompleks-peretvorivsja-na-volonterskij-shtab-jak-ta-komu-dopomagajut/> (Data zvernennia 30.12.2022).

13. Global Food Security Index Ukraine 2022. URL: https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/reports/Economist_Impact_GFSI_2022_Ukraine_country_report_Sep_2022.pdf (Accessed 29.12.2022).

14. The State of Agricultural Commodity Markets 2020. Agricultural Markets and Sustainable Development : Global value chains, smallholder farmers and digital innovations. URL: <http://www.fao.org/publications/soco/en/> (Accessed 29.12.2022).